Festschrift in Honor of Talat Tekin
İstanbul 2008, edited by Mehmet Ölmez
Türk Dilleri Araştırmaları 18 (2008): 181-206

E-41 (Hemçik-Çırgakı) Yazıtı*

İgor Kormuşin
(Lefkoşe / Nicosia)

Anıt, malzemesi yeşilimsi gri kumtaşı olan (gömülü kısmı hariç) 95-97 cm yüksekliğinde olan ve 20-22x29-30x30-33 cm ölçülerine sahip üçgen kesitli küçük bir dikili taştır. 1901 yılından beri 34 demirbaş numarasıyla Minusink Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Ancak ilk olarak Batı Tuva'da Yenisey'in soldaki ana kolu olan, Hemçik'in sağ kolu Çırgakı adlı nehrin kıyısında bir kurgan üzerinde bulunmuştur. Yazıt, taşın yüzeyi düzgün, ancak daha dar olan iki cephesi üzerine hakkedilmiştir. Taşın arka cephesinin yüzeyi daha geniş ve pürüzsüz olmasına rağmen düz değildir, bazı kısımları mazıyla kaplı olup taşın alt kısmı aşağıya doğru kesik haldedir. İşaretler belirgin bir şekilde hakkedilmiş, oyukları itinayla çizilmiştir. Anıt malzemesi sert cinsli ve düzgün ince taneli taştır. Taşın üzerinde tarih bakımından daha "taze" olan dört adet kırık söz konusudur, bunlardan ikisi 3. ve 5. satırlarda (bk.) yer alan iki-üç işarete kısmen zarar vermiştir. Genel olarak yazıtın çok iyi durumda olduğu söylenebilir.

Bünyesindeki bir çok işaretin kendine özgü çizim şekli, kelimelerde görülen bir takım fonetik ve morfolojik hususiyet, imlâdaki bazı yenilikler ve metin düzenindeki belirli leksik-frazeolojik özgünlük bu yazıtı diğerlerinden ayırmaktadır. Sözünü ettiğimiz özelliklerinden dolayı V. Thomsen bile zamanında bu anıtı çözümü zor ve gizemli diye tarif etmiştir (*Turcica*, s. 68, Not 1). Bu yazıtın 5. satırındaki böyle anlaşılması zor bir kısmı fevkalade bir şekilde ilk kez V. Thomsen çözmeyi başarmıştır. Benzer bir takım zorluklar S. Ye. Malov'un (1936, s. 259-267) ve

---

* Tercüme eden: Rysbek Alimov, Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC

http://www.turkdilleri.org/

onun okumalarına dayandırılan H. N. Orkun'un yayımlarında (1940, III, s. 79-85) çözüme kavuşturulmuştur. S. Ye. Malov *Yeniseyskaya pismennost tyurkov* s. 73-75'te kendisinin teklif ettiği ilk okuyuşu aşağı yukarı tekrar etmiş, sadece bazı yerlerde H. N. Orkun'un tekliflerini değerlendirmiş veya onun önerdiği okuyuşa atıfta bulunmuştur. E-41 yazıtının imlâsının doğru anlaşılması için V. Thomsen, S. E. Malov ve H. N. Orkun'un teklifini kabul etmek zorunlu görünmektedir, ki bir taraftan kalın ve ince sıralı ünsüzler için kullanılan işaretlerin aynı kelimede birlikte kullanıldığı, diğer taraftan da kök hecelerde dar ünlülerin karşılayan işaretlerin yazılmadığı gerçeğini kabul etmek anlamına gelir.

Türk runik yazısının temelini oluşturan geleneksel imlâ prensiplerindeki bu tür kural dışı durum birçok kez diğer Yenisey yazıtlarında da görülür, yazıtların okunmasını zorlaştıran böylesi imlâ ihlalleriyle aynı zamanda Altay ve Talas yazıtlarında da karşılaşılır. Ancak E-41 yazıtında bu durum, yazıt metninin tüm katmanlarında, yani paleografya, imlâ, fonetik, gramer ve sözvarlığında yeterince yoğun bir şekilde karşımıza çıkar.

Sonuç olarak yazıtın pek çok yeri doğru okunmamıştır. Okuyuşla ilgili kararların ne kadar beklenmedik türden olduğu, yazıtın pek çok noktasıyla ilgili burada yapacağımız önerilerden görülebilir. Genel olarak E-41 yazıtının metin kuruluşu, stilistiği ve paleografyası yönüyle Tuva yazıtlarından biri E-11 (Begre) ile doğrudan benzerlikler taşıdığı kabul edilebilir. Her iki yazıt da sonraki döneme ait Yenisey mezar yazıtlarındandır.

İşaret Tashihleri

Ön (sol) cephe. Yazıt başlangıcının bu cephede olduğu, aşağıda (zemine doğru) buradaki satırların önüne hakkedilmiş tamga tasviri sayesinde anlaşılmaktadır. Buradaki damgayı bir taraftan "çengel üzeri kavis" şeklinde Batı Tuva, diğer taraftan ise "haç üstü kavis" şeklinde Doğu Tuva damga tiplerinin özelliklerini içeren damga olarak ele almak gerekir.

http://www.turkdilleri.org/

İlk satır. Satırda toplam 30 işaret[1] ve 5 adet üst üste iki nokta şeklinde kelime ayırıcı işaret vardır. Bunlardan tashih edilmesi gereken 3 runik işaret vardır: 7, 22 ve 23. Yedinci işareti Malov ᛊ=ŋ olarak görmüş ve onun da dahil olduğu üç işareti (7-9) *(a)ŋl(a)r* şeklinde okumuştur, oysa Orkun aynı işareti dizi eksik çizilmiş ᛋ=q olarak değerlendirmiş, kelimenin bütününü ise *k(a)l(ı)r* okumayı tercih etmiştir. Halbuki, buradaki işaret Malov'un vermiş olduğu resmin fotoğrafından (s.74a) da anlaşılacağı gibi sağ çizgisi biraz kısa olan ᛏ=t^2 işaretidir. Böylece 7-10. işaretlerde karşımıza ᛊᛋᛏᛏ = $t^2l^2r^2$A kümesi çıkmaktadır, ki biz bunu *til ara* şeklinde okumayı tercih ediyoruz. *Äşim* kelimesini niteleyen bir unsur olarak değerlendirdiğimiz bu kelimeyi şimdilik "sevgili", "yakın" diye anlamlandırıyoruz. *Äşim* kelimesinin kendisi ise burada "arkadaşlarım" anlamında kullanılabileceği gibi, "eşlerim, hanımlarım" anlamına da gelebilir, zira, kurala göre, bir mezar yazıtının sahibi, adına hayıflandığı, üzüldüğü kimseler arasında en başta kendi eş veya eşlerini zikreder. Bir sondaki, yani 13-14. işaretleri geleneksel imlâda ünlüsü yazılmamasına rağmen *b(i)ŋ* "bin" şeklinde okumakla Malov bu yazıtın imlâsının çözülmesinde anahtar rolü oynamıştır.

İlk satırın devamının doğru anlaşılması için 21-23. işaretlerle ilgili yapacağımız tashihlerin rolü büyüktür. Malov bu işaretleri ᛋᛊᛇ = *basıq* şeklinde okumuştur, Orkun ise ortadaki harfi ᛉ=l^2 olarak görmüş ve kelimeyi *balıq* "şehir" okumuştur. Bu görüşe Malov 1952'deki yayımında itiraz etmiştir, halbuki bu kümenin ortasındaki işaret konusunda Orkun haklıydı. Ancak aynı kümenin şeklen üçgeni andıran son işareti (ki bu yüzden onu ᛈ = ^{i}q okumuşlardır) dikkatle incelendiğinde, onun esasen üç küçük daireye ayrıldığını gösteren küçük çizgilere sahip olduğu, diğer bir deyişle üçgen şekline benzer ᛘ = ^{i}M işareti olduğu görülür. Söz konusu çizgileri D. D. Vasilyev de 1983'teki albümünde göstermiş (s.67), işareti

---

1 S. E. Malov (sadece ilk yayımında) ve H. N. Orkun kendi yayımlarında Fin Atlası'nda olduğu gibi işaretlerin tümünü (kelime ayırıcı işaretler dışında) numaralandırmışlardır. Radlof'un yayımında (AIM) ise yalnızca kelimeler numaralıdır. Bu makalede bilgi vermek amacıyla 2. satırdan itibaren bazen Malov ve Orkun'un isimleri yanında parantez içinde şu veya bu işaret için onların verdiği numara da verilmektedir.

http://www.turkdilleri.org/

m şeklinde, kelimenin bütününü ise b^1l^2m olarak teşhis etmiştir (1983, s. 29, 67). Görüldüğü gibi, bu kümenin oluşturduğu kelimede hem kalın, hem de ince sıralı ünsüzler için işaret bulunmaktadır, ki bu durum Malov'u da konuyla ilgili kesin görüş bildirmekten alıkoymuştur (1952, s. 74, not 1). Bu işaretlerle ilgili burada önerdiğimiz *bälim* "ova(ları)m" kelimesi *tağım* "dağ(lar)ım" kelimesiyle birlikte "ülke', 'memleket" anlamına gelen hoş bir ikileme oluşturur.

Satırın son iki (29-30.) işareti 90° sağa, diğer bir deyişle satır yönüne yandan dönüktür. Aynı durumdaki 3. satırın son işaretleri de kendilerinden sonra gelmektedir.

İkinci satır. Bu satırdaki toplam 29 işaretten 26'sı tüm yayımlarda araştırmacılar tarafından aynı şekilde ve doğru teşhis edilmiştir. Sadece 3 işaretin (8., 20. ve 27.) fonetik değeri hususunda fikir birliği yoktur. Ancak önemsiz gibi görünen bu görüş ayrılığı esasında yazıtı inceleyen Malov, Orkun ve işbu satırların yazarının konsonant işaret kümelerini kelimelere ayırma ve ünlüleştirme, diğer bir deyişle ses değerleri bilinen runik işaretleri kullanarak düzgün bir metin oluşturma çabasında birbirinden ne kadar farklı yaklaşım sergilediklerini göstermektedir.

Malov bu yazıtla ilgili ilk yayımında, yani 1936 tarihli makalesinde 8. işareti (yayımda 38. harf) matbu metinde önce ᑐ=n^1 olarak gösterir, ancak yazıtla ilgili notunda işaretle ilgili bu teşhisini dikkate almayarak, işaretin gövdesinin "kavisli" değil, "köşeli" biçimde olduğu görüşüne meylettiğini ve buradaki işaretin esasen ᐳ değil, çizimi tamamlanmamış ᐥ=(m) olduğunu, kelimenin bütününün ^{ä}r $^{a}t^{y}m$ "kahramanlık adım" (1936, s.263, not II 37–38) diye okunması gerektiğini belirtir. 1936 yayımındaki yazıt tercümesinde de bu görüş temel alınır. Aynı şey 1952 yayımı için de söz konusudur, üstelik burada işaretle ilgili son görüşünü yazıtın matbu metni de yansıtır ve artık 8. işaret onun yayımında tamamen ᐥ= m şeklindedir.

6-12. işaretlerde bu şekilde elde edilen *(ä)r (a)t(ı)m yoq (ü)ç(ü)n* ibaresi Malov tarafından "(önceden) kahramanlık adım olmadığı için" şeklinde tercüme edilmektedir. Parantez içerisinde "önceden" kelimesinin eklenmesi yazıt sahibinin bir sonraki satırda "kahramanlık adını" söyle-

http://www.turkdilleri.org/

mekte olmasından ve metinde art arda bu adın tekrarlanmasını gerektiren herhangi bir sebebin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Satırın ilk kelimesini Malov "kamplar" olarak anlamıştır (DTS, s. 572: *ton* Eski Uygurca ve Karahanlıca'da "karargâh", "askerî kamp", "şehir"). Yine Malov'a göre sözdizimsel olarak bu kelime kendisinden sonraki kelime ile değil, bir önceki satırın kelimeleriyle bağlantılı görünmektedir: "Size benim hizmetkârlarım, size (2) benim kamplarım...". Artık *s-z-m-ä* şeklindeki kelimenin "(benim olan) size" şeklinde değil, "yazık (bana)" şeklinde anlaşılması gerektiğine ve sözdizimsel olarak yüklem görevi üstlenebileceğine ve cümleyi sonuçlandıran unsur olabileceğine göre, Malov'un makul gördüğü ikinci satırın baş kısmı ile birinci satır arasındaki bağın "yapay" olduğu ortaya çıkmaktadır. 11-12. işaretleri *(ü)ç(i)n* ~ *(ü)ç(ü)n* şeklinde okuyan Malov (onda 41-42. işaretler) ilk kelimesi hariç ikinci satırın tümünü birleşik cümle olarak değerlendirmektedir, burada *üçin*'den sonra gelen kelimelerle gösterilen olay, bu kelimeden önce gelen kelimelerle anlatılanların sonucu durumundadır. Malov'a göre bunun sebebi bellidir: "(önceden) kahramanlık adım olmadığı için", sonucu ise *yäti aşnuqı äşim taşru ätilti* "önceki yedi faaliyetim dışarıdaki muharebelerde" idi. A. N. Kononov bu tercümeyi biraz düzeltmeye çalışmıştır: "önceki faaliyetlerim (yurdum) dışında yapıldı" (1980, s. 137). Malov'un önerdiği tercümede iki şey şüphe uyandırmaktadır. Biri, yazıt sahibinin edilgen yapıda cümleler kullanmasıdır, halbuki, genel olarak yazıtlarda müteveffa kendi kahramanlıkları ve faaliyetlerinden bahsederken "ben (şunu) yaptım" gibi etken yapıda cümleler kullanır. Diğer konu ise, yazıtlarda bazen yazıt sahibinin yaptığı muharebe ve mücadelelerin sayısı verilir, burada gösterildiği gibi yazıt sahibinin yaptığı faaliyetlerin sayısı değil.

Orkun Malov'un önerdiği bu okumayı hiç tatmin edici bulmamış ve hemen hemen her kelimeye, dolayısıyla tüm satıra tekrar yeni anlam vermeye çalışmıştır: *t^{a}yl^{a}r^{ı}m ^{ä}r toy^{u}kçin y^{ä}ti ^{a}şn^{u}kı ^{ä}r^{i}m t^{a}ş^{a}ru t^{i}l^{ä}ti* "taylarımın nalbandı (?) yedi eski adamım taşra (gitmek) diledi". Orkun'un okumasında *tay* "kamp" değil, "tay"dır. Malov'un *(ä)r (a)t(ı)m yoq (ü)ç(ü)n* "kahramanlık adım olmadığı için" şeklinde okuduğu kısmı

http://www.turkdilleri.org/

Orkun *är toyukçin* "nalbant" olarak anlamlandırmıştır. Burada *(ü)çin*, edat özelliğini "kaybederek" yapım ekine dönüşür.

Ne var ki, Moğolca meslek adı bildirmede kullanılan bu yapım ekli *toy(u)kç(i)n* kelimesine Türk dillerinin hiçbirinde rastlanmaz. Orkun'un önerdiği *t^{i}l^{ä}ti* "diledi" kelimesinde de geçmiş zaman eki ötümlü *d* ünsüzüyle başlarsa daha doğru olurdu. Orkun'un okumayı önerdiği cümleyi bir bütün olarak ele aldığımızda, cümlenin ilk kısmıyla ("taylarımın nalbandı") sonraki kısmı ("yedi eski adamım taşra (gitmek) diledi") arasında, normal bir cümlede unsurlar arasında olması gereken anlamsal bir bağın olmadığı ortaya çıkmaktadır. Cümleyi "tay nalbantları taşraya gitmek istedi" şeklinde anlamlı hale getirebiliriz, ne var ki bir mezar yazıtında böyle bir cümlenin yer alması pek mümkün değildir.

Orkun 20. işareti (onda 50. işaret) *r* olarak okumuştur, ancak bu işaret sağında çizgisi olan 'boynuz' şeklinde işarettir. İşaretin ana şekli: Y veya Ꞁ'dır. İşaretin boynuz kısmının temeli soldaki dalı birlikte yarım daire oluşturmuş olup sağındaki ek çizgi boynuzun sağ dalının üzerinden değil, en uç noktası üzerinden teğet geçmektedir. (Orkun, muhtemelen, bu yüzden soldaki uç "diş"ini dikkate almadan söz konusu işareti ᛉ=r^2 olarak görmüştür). 20-21. işaretlerin oluşturduğu kelimeyi "işim, faaliyetlerim" şeklinde değil, Orkun gibi *äşim* "arkadaşlarım, yoldaşlarım" okumak daha doğru görünmektedir. İlk satırdaki *äşim* "zevcelerim" kelimesinde "ş" sesi için ⌑ harfinin, ikinci satırdaki *äşim* "arkadaşlarım" kelimesinde ise ᛊ harfinin kullanılması, eşsesli bu kelimeleri yazıda ayırmak için yapılmış bir tercih olsa gerek.

27. işaret (57. işaret) her iki yayımcı tarafından da Y=l^2 olarak okunmuştur, ancak, kanaatimizce, bu işaretin değeri ᚴ=k'dır. Gerçekte söz konusu işaretin üst "dişi" burada gösterdiğimiz şekildekinden çok daha kısadır (hemen hemen fark edilmemektedir), ortadaki "dişi" ise daha uzun olup, gövdesi sağa eğiktir. İlk bakışta işaret, gerçekten de, Y=l^2 işaretini andırmaktadır. ᚴ=k işaretinin benzer çizimi bu satırların yazarı tarafından daha evvelden Tuva'daki başka bir yazıtta, yani E-92 (Demir-Sug)'da görülmüştür, ancak oradaki bu işaretin aynalı şeklidir, yani işaretin dişleri sağa bakmaktadır, üst dişi yine çok kısadır, gövdesi biraz kavislidir (Kormuşin 1997, s. 157). 27. işaretli ilgili düzeltmemiz dikkate

http://www.turkdilleri.org/

alınırsa, onun bünyesinde bulunduğu fiil *t^{i}lti* şeklinde *l*^{2} ünsüzü ile değil (Malov: *ätilti*; Orkun: *t^{i}l^{e}ti*), *k* ünsüzü ile *tkti* okunmalıdır. Eğer satırın son cümlesini *tikti* "dikti" şeklinde okursak, bu durumda fiilin nesnesinin *taş* "(dikili) taş" olması gerekir. Bu fiile hal eki almış bir ismin bağlanması gereksizdir, bu yüzden *t^{1}şru tkti* grubunu üç ayrı kelime, yani *t(a)ş (u)ru t(i)kti* "(üzerine yazı) hakkederek taş dikti" şeklinde okumayı teklif ediyoruz. *Tik-* fiili Orhon ve Yenisey yazıtlarında *balbal* ve *beŋü* ~ *beŋü taş* kelimeleriyle birlikte kullanılır, *ur-* fiili ise taşla ilgili olduğunda "(taş üzerine) yazı hakketmek" anlamına gelir. Her iki fiilin de faili, tabii ki, yazılı anıtı diken kimsedir ve Yenisey yazıtlarında müteveffanın ağzından bu kişi veya kişilere minnettarlık bildirilir.

Üzerinde durduğumuz satırın anlam yapısı zaten ölenin anıtı diken kimselere şükranları üzerine kuruludur. Bu kimseler *yäti aşnuqı äşim* "yedi yakın arkadaşım"dır. Satırın ikinci yarısı ilk yarısının sonuç kısmıdır, sesebi ise "satırın ilk yarısında zikredilen ve anıtı esas dikmesi gereken kimsenin bir sebepten dolayı bunu gerçekleştirememesidir. O kimse bunu yapamadığı için ölenin anıtı bizzat yedi yakın arkadaşı tarafından dikilmiştir. Muhtemeldir ki, anıtı dikmesi gereken esas kimse(ler) müteveffanın oğlu veya oğullarıdır, zira bu yazıtta müteveffanın sözlerini yönelttiği kimseler arasında oğul veya oğulları olması gerekirken, onlar yoktur. Kanaatimizce, satırın ilk yarısında olması gereken kelime, ölenin oğlu veya oğullarını temsil etmeliydi.

Satırın ilk kısmı fail ve bu failin özelliklerini (ki bu özellikler sebebiyle hareketi başkaları gerçekleştirmek zorunda kalmıştır) gösteren fiilden oluşur. Buradaki *t-n-l-r-m* kelimesini bünyesindeki *–lar* çokluk ekinden ötürü Malov'un teklif ettiği cansız isim olan *t(o)n* "kamp" şeklinde anlamlandırmak da doğru görünmemektedir. Orkun'un önerdiği çokluk eki almış canlı isim olan *t(a)y* "tay" için de Malov'un şu itirazı geçerliliğini korumaktadır: *tay* için *n* ~ *y* değişmesi, yaşayan Türk dillerinde hiç görülmez. Biz ise üzerinde durduğumuz kelime için *t(u)n-l(a)r(ı)m* "ilklerim" okunuşunu teklif etmekteyiz. Bize göre ilk kelime ister "taylarım", ister "ilklerim" okunsun, her iki durumda da çocukları sevmek için kullanılan bir kelime olarak görev yapmaktadır. Bir sonraki kelime olan *r*^{2}*-t*^{1}*-u-y*^{1}*-uq* için kesin bir anlam vermek oldukça güçtür. Bu

http://www.turkdilleri.org/

grup muhtemelen *(ä)r (a)t uyuq*, *(ä)rt(ä) uyuq* veya *(ä)r tuyuq* şeklinde okunabilir. Gruptaki son kelimenin anlamı da itibarî olarak *tuyuq* "kapalı", "kaygılı" (DTS, s.585) şeklinde verilebilir.

Satırın bu kısmını şu şekilde de yorumlayabiliriz belki; müteveffanın ölümü esnasında büyük yetişkin oğulları hayatta değildi, ancak kaygılı baba için onlar ebediyen küçük olarak, diğer bir deyişle "ilkler" veya "taylar" olarak kalmışlardır.

Üzerinde durduğumuz satırın ilk kısmında anlatılmak isteneni pek açıklığa kavuşturamadıysak da, en azından bu satırda müteveffanın ilk satırdaki vedalaşmasının devam ettiğini söyleyebiliriz.

Üçüncü satır. Satırın dikey kısmının 24. işaret dahil uzunluğu 73 cm.dir. 7. satırın sonu yatay olarak sağa dönüktür, işaretlerin üst tarafı aşağıya bakmaktadır. Taşın yukarı kısmındaki kırık 24. işarete zarar vermiş ve ondan geriye sadece işaret gövdesi kalmıştır. Satırda geçen toplam 31 işaretin hepsi, bir kaçı hariç, hemen hemen bütün araştırmacı tarafından doğru teşhis edilmiş ve okunmuştur. 16-17. işaretlerin oluşturduğu kelime anlamca belirsizdir. Malov ve Orkun (onlarda 76-77. işaretler) bu iki işareti atlayarak tercümelerinde de nokta koyarak geçiştirmişlerdir. Kitabımızın ilk kısmında biz bunu bir acınma ünlemi olarak *oquz* ~ *aquz* "talihsizlik" (1997, s. 260) şeklinde yorumlamıştık. Ancak işaretleri belirgin olan ve *qaġadaş* (< *qa qadaş,* bk. DTS, 405) akrabalık teriminin sıfatı olan *(ä)lg(i)n* kelimesini anlamlandırmak şimdilik pek mümkün olmuyor. Belki de bu *älig* "elli" kelimesinin vasıta halli şeklidir. Malov ve Orkun *(ä)lg(i)n*'i Oğuzca "yolcu, misafir" (< *yelgin*) olarak değerlendirmişlerdir. Malov *älgin qaġadaşım* ibaresini "yoldaşlarım ve akrabalarım" şeklinde anlamaktadır, ancak bu tür ikilemelerde *älgin*'in de iyelik eki alması gerekirdi. Orkun, Malov'un bu hatasını dikkate alarak, "misafir akrabalarım" anlamına gelecek şekilde ilk kelimeyi ikincisine ilave etmektedir.

Dördüncü satır. 72 cm.lik bu satır, dikili taşın yuvarlaklaşan üst kısmına kadar devam eder. Satırdaki toplam 26 işaretin tümünü araştırmacıların hepsi aynı şekilde ve doğru teşhis etmişlerdir, ancak aynı şeyi bu işaretlerle yazılan kelimelerle ilgili söylemek pek mümkün değildir.

http://www.turkdilleri.org/

Daha önceki yayımlarda 1-4. işaretler *aşnuqı* şeklinde okunmuştu, bu okunuş sıfat ve zarf olarak "ilk, birinci" ve "önce, evvela" gibi anlamlarda diğer kaynaklarda da kayıtlı *aşnu* kelimesine dayanmaktaydı (DTS 63-64). Söz konusu okunuşun geçtiği yayımlardan biri Malov'a aittir, ancak yazarın önerdiği "ben önde giden atlara bindim" tercümesi biraz zorlayıcı ve yapay görünmektedir. Oysa, L. Y. Tuguşeva tarafından yayımlanan *Xuangzang Biyografisi*'nde bu satırın anlamına uygun gelecek morfolojik açıdan benzer yapılar söz konusudur: *aşnu* 'tez, çabuk', *aşnuça* 'tez, çabuk, derhal', *aşnuqan* 'tez, çabuk' (Tuguşeva 1991, s. 312).

Müteakip kelime Orkun tarafından kabul edilmediyse de, aslında Malov tarafından doğru okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Malov *äş-* fiilini Osmanlıca kaynaklara dayanarak "rahvan, yorga, büyük adımlarla yürümek" şeklinde anlamlandırmıştır (Malov 1936, s. 236, not III 100-103). Bize göre bu satıra *äş-* fiilinin bugünkü Türkiye Türkçesinde görülen "dörtnala koşmak" anlamı daha uygun düşmektedir. Ancak bu satırda anılan fiilin dönüşlülük şekli (*äşin-*) geçtiğinden fiilin anlamı da Türkiye Türkçesinde "(hayvan) ayağıyla yeri kazmak" olarak değişmektedir. Satırın ikinci yarısında geçen parçayla ilgili önerdiğimiz tercüme Malov ve Orkun'un yorumunu birleştirmektedir. 13-18. işaretlerin oluşturduğu iki kelimeyi Malov (104-109) *b(a)ġa b(e)n (ä)r* "ben yüksek mertebeli (Baga) erim" şeklinde okur, halbuki buraya daha çok Orkun'un önerdiği *(a)bġa b(i)n(ä)r* "ava binerek" okuyuşu uygun düşmektedir. 19-26. işaretlerin oluşturduğu kelimeler için bu sefer Orkun'un (son 23-26. (onda 114-117.) işaretler) *(a)t(ı)m (a)q (a)t* "(avlanırkan bindiğim) atım, kır at" okuyuşu yerine, aksine Malov'un (110-117.) *(a)ltı y(ü)z t(a)mq(a) (a)t* "damgalı altı yüz at" şeklindeki okuyuşunu kabul ediyoruz. Satırın bütününü değerlendirmemiz gerekirse, karşımıza "kendi uğraşı ve zenginliği: (hükümdür) avına damgalı altı yüz binek atını [çıkardığı olurdu]" şeklinde isim cümlesi çıkmaktadır. Bu benzer cümleler arasında ikinci sırada olanıdır, ancak yazıt sahibinin kendini tanıttığı ilk cümle isim cümlesidir.

http://www.turkdilleri.org/

Beşinci satır. Yazıtın ön cephesinde bulunan bu sonuncu satırın harfleri diğer satırlara kıyasla daha ufaktır. Satırın 25 işareti cephenin sol kenarı boyunca dikili taşın tepesine kadar 70 cm. boyunca devam eder. Satırın son kısmını teşkil eden son yedi iri işaret birinci ve üçüncü satırların son kısımlarıyla birlikte dikili taşın yuvarlaklaşmış üst kısmına hakkedilmiştir. İki kelimelik bir eklenti oluşturan bu son 7 işaretin hepsi rahat okunmaktadır. Malov bu kısmı ayrı bir satır olarak değerlendirerek 11. satır şeklinde, diğer bir deyişle yazıtın ikinci kısmının, aynı zamanda yazıtın bütününün bitiş parçası olarak numaralandırmıştır. Bize göre, bu eklenti hem içerik, hem de paleografik özellikleri bakımından 5. satırla bir değerlendirilmelidir.

5. satırın, aynı zamanda tüm yazıtın çözümü, daha önceden de belirttiğimiz gibi, V. Thomsen tarafından yapılmıştır. Araştırmacı satırın ikinci ve üçüncü kelimelerini (5-10. işaretler) *sarıg altunım* "sarı altınım" şeklinde okumuştur (Turcica, s. 68). Ne var ki, bize göre, bu iki kelime dışında, satırdaki hiçbir kelime, Malov ve Orkun'unki dahil, hiçbir yayımda doğru okunmamıştır. Gerçi, Malov bu satırın ne tür bir anlam içerebileceğini doğru tahmin etmiştir: "5. satır müteveffanın hayattayken sahip olduğu, öldüğünde ise ayrıldığı şeylerin sırasını içerir" (Malov 1936, s. 264, not V 118-144). Satırın ilk dört işaretini Malov (118-121.) *(ä)s y(a)t (ä)g* şeklinde üç kelime olarak okumuş ve "elde edilen silah ve (koruyucu) elbise)" şeklinde anlamlandırmıştır ki, buradaki *(ä)s* "yırtıcı hayvanlara yapılan av (DLT'de geçer)", *y(a)t* "silah, koruma aracı" (Radloff, c. III, s. 190)" ve *äg* de Türkiye Türkçesindeki *ek* "yaka, tasma (Radloff, c. I, s. 674) anlamındadır. Orkun ise soru işareti ile tereddüt ettiğini göstererek ilk dört işareti (118-121) *s(a)yt(i)g* "saydık" okumuştur.

Diğer taraftan Orkun, Thomsen'in "sarı altınım" okuyuşunu tereddütsüz kabul etmiş, buna mukabil Malov ilk yayımında ilgili işaretlerle birkaç seçenekli okuma öne sürerek hiçbirinde karar kılamamıştır. Ancak daha sonra *s(ä)r(ä)g* okuyuşu ve "parlak altın" anlamlandırmasını benimsemiştir. Bu okuyuş için Radloff'un teklif ettiği *saqıġ* "serap" kelimesini temel alır ve onun "serap" ~ *parlak, *parlama" şeklinde bir anlam kaymasına uğradığı ihtimalini düşünür (daha geniş bilgi için bk. Malov 1936,

http://www.turkdilleri.org/

s. 264-265). Biz ise ilgili işaretler için *s(a)y t(ä)g* okuyuşunu öneriyoruz ki, buradaki *s(a)y* "çakıl taşı" anlamındadır ve bu kelime daha çok Sayan-Altay bölgesi Türk dillerinden Altayca, Hakasça, Tuvaca ve Tofacaya özgüdür (Levitskaya vd. ESTYa 2003, s. 150-152), *t(ä)g* ise "gibi" anlamında bir edattır. Son kelimede ünsüz işaretlerinin kalınlık-incelik sırasına göre diziliş ilkesi ihlal edilmiştir (t^1-g^2), bu yüzden, belki de, kelime daha önceki yayımlarda yanlış okunmuştur. Kanaatimizce, buradaki "çakıl taşı"na benzetme olayı bu nesnenin sayıca çok oluşu ve hemen ulaşılabilir olmasının yanısıra eskiden altın külçelerinin sadece dilme şeklinde değil, aynı zamanda, pek muhtemeldir ki, çakıl taşı gibi küçük yassı parçalar şeklinde de dökümünün yapıldığına işaret etmektedir. Buna göre ilk dört kelime şöyle anlamlandırılabilir: "altınlarım çakıl taşı gibidir".

11-16. işaretlerin (buraya 15. ve 16. işaretler arasındaki 15a ve 15b işaretleri dahil değildir) oluşturduğu müteakip kelime, sadece 15a ve 15b işaretlerinin silinmiş olmasından değil, aynı zamanda 11-14. işaretlerdeki ilk kelimeyle ilgili henüz hiçbir şey söyleyememiş olmamızdan dolayı da okunamamaktadır. 11. işaret ᛊ =S ilk kez O. N. Tuna tarafından yorumlanan ender görülen son dönem Yenisey işaretidir. Malov yazıtın matbu metninde bu işareti (128) çok rastlanan ᚴ=A işareti ile göstermiştir. 14. işaretin (131) ise benzeri yoktur; altta şapka şeklindeki ᛱ=S işareti ile üstte ᛋ=r^1 işaretinin bitişik şeklidir. Fontlarımızda bu işaret için özel harf bulunmadığından onu itibarî olarak {ᛱ+ᛋ}, transliterasyonunu ise {S+R} işaretleriyle gösteriyoruz. Malov yayımındaki matbu metinde bu işaret ᚼ=t^2 olarak gösterilmektedir. Orkun da her iki işaretin ses değeriyle ilgili Malov'un görüşünü benimsemiştir. Ancak eserindeki Açıklamalarda Malov 128 ve 131 numaralı işaretlerin ender görülen işaretler olduğunu belirterek onların yanına soru işareti koymuştur (Malov 1936, Not V, 128-131). İşaretlerin her ikisi de Malov'un 1952'deki yayımında verdiği yazıt kopyası ekinde açıkça görülmektedir. Aynı işaretler Vasilyev'in albümünde, s. 67'de bulunan yazıt kopyasında da vardır. Yazıt transliterasyonunda (s. 29) söz konusu işaretler Latin harfleri arasında orijinal şekliyle verilmiştir, bunun anlamı, yazar işaretlerin harf değeri üzerinde karar verememiştir. Bu yayımın Tuna'nın çalışmasından sonra ᛊ

http://www.turkdilleri.org/

=s ile ilgili doğru olduğu, ancak {∧+ᛋ} ile ilgili olarak ise yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, elimizde aralarında kelime ayırıcı işaret olan iki kelimenin gövdesi vardır, üstelik ikincisinde iki işaret eksiktir: *s-g²-r²-S+R:g²-?-?-m*. Her ne kadar bu işaretlerden anlamlı kelimeler oluşturmak mümkün gibi görünmese de, ikinci kelimenin son işareti olan *-m* sayesinde, buradaki kelimelerin, büyük ihtimalle, Malov'un da belirttiği gibi, yazıtın önceki ve sonraki kısımlarında da görülen, müteveffanın hayattayken sahip olup sıraladığı şeylerden biri olduğu söylenebilir.

17-24. işaretler tüm araştırmacılar tarafından aynı şekilde teşhis edilmiştir. Ses değeri konusunda şüphe uyandıran tek işaret 19. işarettir ve bu bana göre ᚹ=y² değil, D=y¹ işaretidir. (Malov ise bu işareti ᛊ=ïq şeklinde okumayı bile önermiştir). 22-23. işaretlerin oluşturduğu ikinci kelimeyi Malov ve Orkun (onlarda 142-144.) aynı şekilde *t(o)n(ı)m* "giysim" okumuşlardır. 17-21. işaretlerin oluşturduğu önceki iki kelimeden biri giysi ile ilgili değildir: (*(a)ġı* "hazine"). Diğere ise bunun aksine giysi ile ilgilidir: (*y²(ä)d²(ä)r²* "hazır (giysi hakkında)".

Biz ise buradaki kelimenin *t(o)n(ı)m* "giysim" değil, *(a)t(a)n(ı)m* "(iğdiş edilmiş) devem" okunması taraftarıyız ve onun önündeki *ġıy¹d²(ä)r²* işaretlerinin de önerdiğimiz kelimenin tamlayanı olduğu görüşündeyiz. Bu kelime belki de, **qay(ı)t-* "dönmek, (atın vb.) yönünü değiştirmek" tabanından türemiş **qay-ıt-ar* sıfat-fiil şeklinin değişmiş halidir. O halde yazıtın bu kısmı "idare edilebilir, binek (devem) ?" şeklinde de anlam kazanabilir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, dikili taşın tepesindeki iki kelime bu satırın devamı olabilir. Malov bu kelimeleri, ilkinin anlamıyla ilgili müteredddit kalmasına rağmen, *(a)ġ(ı)şġa t(o)n(ı)m* "tırmanmak için (?) giysim" şeklinde çevirmiştir. Orkun ise Malov'un okuyuş önerisini aynen almış, ancak tercümesini kabul etmeyerek yerini boş bırakmıştır.

Biz ise bu iki kelimeyi *ġ(a)şġa (a)t(a)n(ı)m* "alnında beyaz leke olan iğdiş edilmiş devem" şeklinde yorumluyoruz. Kanaatimizce, bir önceki *ġıydär atanım* ibaresi binek devenin birkaç türünü göstermektedir, oysa *ġaşġa atanım* ibaresi müteveffanın sevdiği devenin (develerin belki de) özel olarak zikrini içermektedir. Ev hayvanlarıyla ilgili benzer ibareler E-

http://www.turkdilleri.org/

45 (8. satır) ile E-55 yazıtlarında da görülür, her iki yazıtta atlardan söz edilir (Kormuşin 1997, s. 213-215 ve s. 228). Ev hayvanlarının alnındaki beyaz lekeler hakkında Kaşgarlı Mahmut üç hayvan türünden bahseder ki, bunlar koyun, at ve iğdiş edilmemiş deve, yani buğradır (DLT 214). Hayvanlardaki bu güzellik ve ayrıcalıklık belirtisi muhtemelen iğdiş edilmiş binek hayvanlar için de geçerliydi.

Arka cephe. **Altıncı satır** (bu cephenin ilk satırı). Satırdaki 23 işaretin hepsi daha Malov yayımında iken doğru teşhis edilmiştir, ancak yazarın okuyuş ve anlamlandırmayla ilgili *är ärdämim adaqı ägäçimä ana ägmäç ägät yäriltim* "er erdemim, babacığım, teyzem, annem, karım, hizmetçim (hepinizden) ayrıldım (*yani,* öldüm)" önerisi oldukça şüpheli görünmektedir (Malov 1936, s. 266; 1952, s. 75). Orkun kendi yayımında Malov'un metni ve tercümesini aynen tekrarlamaktadır "er erdemim babacığım, teyzemden, annemden, karımdan, hizmetçilerimden ayrıldım (?)" (Orkun 1940, III, s.81).

Önerilen tercümeyle ilgili tahlilimize öncelikle cümlenin yükleminden başlayalım. Malov *yeriltim* kelimesini "ayrıldım" olarak anlamlandırırken, bu kelime DLT'de görülen *bu butıq ol tutçı yärilgän* "bu dal her zaman kopan (daldır)" (DLT 468) ve *butıq yärildi* "dal koptu" (DLT 477) örneklerindeki *yär-* fiiline dayanmaktadır. DLT'yi yayımlayanlardan biri olan R. Dankoff'a göre bu fiil ortak Türkçe'deki kalın ünlülü *yar-* "yarmak, bölmek" şeklinden gelir (Dankoff, Kelly 1985, III, s. 215). Ancak, *yär-* fiilinin ünlüsündeki incelmenin ikna edici bir açıklaması henüz yapılmamıştır. Bu yüzden diğer yazıtlarda geçen benzer işaret kümelerini aynı kelime olarak okumak pek riskli görünmektedir. Malov'un yüklem durumundaki bu kelimeyle ilgili "ayrılmak" anlamı taşımayan diğer önerileri hiç de ikna edici değildir.

Metinbilimsel açıdan söz konusu kelime yazıtın bu pasajına uymuyor, çünkü bu yazıt sahibi yazıtın 9. satırında kendi ölümünden bahsetmektedir, kullandığı kelime de *öltim* "öldüm" şeklinde basit bir fiildir. Kanaatimizce, 20-23. işaretleri ya *yer altım* "yer kazandım" ya da zorlamayla da olsa *yereltim* "yerleştim" (kelime esasında *yerledim* şeklinde yazılmalıydı, ancak yazıttaki *l+t* ligatürü bunu engellemektedir) şeklinde

http://www.turkdilleri.org/

okumalıyız. Bunlardan ilki tercih edilebilir, zira bu okuyuş imlâ özellikleriyle daha uyumlu olacaktır. Bu hem de yazıtın son satırında aynı kelime aynı imlâ ile (*altım*) yeniden geçmektedir. Üzerinde durduğumuz satır yaygın görülen *(ä)r (ä)rd(ä)m(i)m* (1-5. işaretler) ibaresiyle başlar. 6-8. işaretlerin oluşturduğu kelime *d*^{l}*qı*'dır ve Malov onu *ada* "baba" (halbuki, doğrusu *ata*) ve küçültme eki *–qı* olarak okumuş ve "babacığım" şeklinde anlamlandırmıştır. Biz bu işaretleri bir önceki kelimeye eklenen *-d(a)qı* eki olarak okumayı tercih ediyoruz. Önseste ötümlü bir ünsüzün varlığına ve runik imlâya göre ilk hecede atlanmaması gereken ünlünün yazılmaması gibi bir duruma psikolojik olarak hazır olmadıkları için önceki araştırmacılar 𐰼𐰚𐰾 işaretlerinde *g(ü)ç(i)m* "gücüm" ve 𐰾𐰚𐰴𐰾 işaretlerinde *g(im)ç(i)g* "Kemçik; Kem, diğer bir adıyla Yenisey nehrinin sol kolu olan ırmağın adıdır, bugünkü Hemçik" kelimelerini görememişlerdir. 5. ve 7. satırlarda bu yazıtı hakkedenlerin önseste ötümlü ünsüz bulundurma gibi bir ağız özelliğinin kesin kanıtı olan $5_{25\text{-}28}$: *ġaşġa* = *qaşqa*, $7_{24\text{-}26}$: *gäyik* = *käyik* örnekleri verilmektedir. Bizim okuyuşumuzda "gücüm" kelimesinden sonra gelen işaret sorunlu gibi görünmektedir; bu işaret ya vokatif *-a*, ya da datif ekidir. *g(im)ç(i)gt(e)* okuyuşumuzla ilgili yine bir imlâ sorunu söz konusudur, kelime sonundaki bulunma hali ekinin ünlüsünün, sonses olduğu için yazıda mutlaka gösterilmesi gerekirdi. Genel olarak, bu satırı müteveffanın kendi yurdunu Hemçik'e yerleştirmesi (daha doğrusu, "kendi gücüyle" kazanması) ile ilgili olduğu kabul edilebilir, zira onun hayatı, ulaştığı mertebe, elde ettiği zenginliği hakkındaki sözlerinin hakkedildiği taş Hemçik ırmağının yakınına dikilmiştir.

Yedinci satır (bu cephenin ikinci satırı). Satırdaki toplam 33 işaretten sadece ikisinin, 5. ve 25. işaretlerin temsil ettiği ses değerleri konusunda düzeltmeye ihtiyaç vardır. Diğerleri tüm araştırmacılar tarafından doğru teşhis edilmiştir. 5. işaret her ne kadar alttaki dalının gövdeye birleşen kısmının şekil özellikleriyle ᒧ=l^{1} işaretine benzemekte ise de, gerçekte ᑐ=b^{1} işaretidir. Bu satırın 21. işareti de aynı tarzda hakkedilmiş olup 5. işaretle aynı ses değerine sahiptir ve Malov onu doğru olarak b^{1} diye okumuştur. Daha önceki araştırmacıların ᑊ=ŋ olarak teşhis ettiği 26. işaret

http://www.turkdilleri.org/

esasında 𐰴=k şeklinde okunmalıdır. İşaretin çizim özelliklerinden biri tıpkı 2_{27} işaretinde olduğu gibi dişlerinin geniş açıyla yukarıya dönük olmasıdır. Teşhis edilen işaretlerin okunuşuyla ilgili konuya değinmek gerekirse, biz Malov'un önerdiği "büyük akrabalarım, küçük akrabalarım, yelenin beyazlığı (?), size avda (*veya*: avdan) ...vurmak..." şeklindeki okuyuştan (Malov 1936, s. 266) sadece "avda" ve "vurmak" kelimelerini kendi okuyuşumuzda kullanacağız. Orkun metnin aynı yerini "... silah, yılkı sizlere; avda kurban ettiğim atım ak..." şeklinde okumaktadır (Orkun III, s. 80-81). Orkun kendi metninde Malov'un doğru tahmin ettiği "vurmak" kelimesinden vazgeçmiş olmasına rağmen, Melioranskiy'in de desteklediği Thomsen'in teklifine uyarak satırın dördüncü kelimesi olan 13-16. işaretleri *y(i)lq(i)* okumuştur. Malov ise Thomsen'in bu görüşüne yazıtla ilgili açıklamalar kısmında yer vermesine rağmen, onu kabul etmemiştir, bunun sebebi de ilgili notlarda belirttiği gibi aynı kelimede kalın ve ince sıralı ünsüz işaretlerinin bulunmasıydı (Malov 1952, s. 75, Not 7). Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, geleneksel imlâ kurallarına aykırı gelen durumlar bu yazıtta birçok kez karşımıza çıkmaktadır.

Satırın beşinci kelimesinin (17-20. işaretler) Tekin'in ilgili yayımından sonra "benim olan sizlere" anlamına gelmediği, "yazık (bana)" anlamına gelen bir acınma ünlemi olduğu artık bellidir. Bu kelimeden önceki toplam 16 işaret yazıt sahibinin ayrılışına üzülen yakınları veya nesneleri belirten ikişer kelimeden oluşan iki tamlamayı yansıtmaktadır. 5. işareti doğru teşhis ettikten sonra 5-8. işaretler *barım* olarak okunabilir, ancak anlamı (Eski Uygur geleneğindeki anıtlarda olduğu gibi) "malmülk" olmayıp, "ev; katlanabilir çadır" olacaktır. Kelimenin sonuncu anlamına *sekiz adaqlıġ barım* ibaresini "sekiz ayaklı çadır, sekiz (duvarlı) çadır" şeklinde anlamlandırmamız sayesinde ulaştık (Kormuşin 1997, s. 275-276). "Sekiz ayaklı" veya "sekiz duvarlı" çadırlar, göçebe bir kimsenin, daha doğrusu, çobanların muvakkaten oturdukları büyük katlanabilir yurtlarıdır. Evin büyüklüğü onun sahibinin varlıklı olduğunun, zenginliğinin bir göstergesidir, diğer gösterge ise sahip olduğu hayvan sürüsüdür. Bu yüzden *barïm* ve *yïlqï* kelimeleri çeşitli devirlere ait pekçok yazılı anıtta kalıcı bir eş kullanım (ikileme değil) oluşturmaktadır

http://www.turkdilleri.org/

(bk. DTS s. 84; Clauson EDPT, s. 366). Bu eş kullanımdaki kelimelerden her birinin ayrıca kendi tamlayanı söz konusudur.

Barïm ve *yïlqï* kelimelerinin tamlayanlarını kesin olarak doğru okumak mümkün olmaktadır, bunlar eşitlik eki almış *başça* ve *yaşça* kelimeleridir. Bunlardan ilki çadırları insan kafasına benzetmektedir, dolayısıyla "baş gibi çadır" anlamı çıkmaktadır. İkinci tamlayanda da, kanaatimizce, ilki gibi şiirsel bir benzetme söz konusudur: at veya koyun sürüleri (çok sayıda olmasından dolayı) insan saçına benzetilmektedir. Ben buradaki *yaş* kelimesini bazı Altay ve Uygur ağızlarındaki şeklini dikkate alarak *çaş* ~ *şaş* "saç" kelimesinin bir varyantı olarak değerlendiriyorum. "Ağızlardaki *ç* önsesinin edebi dilde *y-* olduğunu bilen, ancak *çaş* ~ *şaş* ~ *saş* ~ *saç* "saç" kelimesi için bu kuralın söz konusu olmadığını bilmeyen yazar burada önseste *y-* kullanarak kelimeye *yaş* şekli vermiştir.

Satırın ikinci kısmı birincisiyle bağlantılı olmayan, kendi başına bağımsız bir cümledir. Av ile ilgili bu cümleyi Malov "avda...vurmak" şeklinde hemen hemen doğru tahmin etmiştir. Eksik unsur vurmak fiilinin nesnesidir, ancak teşhisi üzerine düzeltme yaptığımız 26. işaret sayesinde bu cümlenin nesnesinin (daha önceki yayımlardaki *gäyiŋ* - ? yerine) *gäyik* "geyik" olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yedinci satırı, müteakip sekizinci satırı olduğu gibi, Tekin'in doğru teşhis ettiği *nä ärgäy* "ne olacak" ibaresi tamamlamaktadır. "Ne" kelimesinin cansız nesneler için kullanıldığı dikkate alındığında yazıt sahibi müteveffayı da ilgilendiren şu soru cümlesi çıkmaktadır: "geyik vurma işiyle bundan sonra ne olacak?". Bu dolaylı cümleyi esasında "fevkalade bir avcı öldü, bundan sonra onun yerini alacak kimse zor bulunur" şeklinde anlamak gerekir. Buna benzer dolaylı ifade tarzı Hakasya'daki E-48$_{12\text{-}13}$ ve E-28$_{9}$ yazıtlarında da görülür (bk. Kormuşin 1997, s. 58-59; 89-90).

Sekizinci satır (bu cephenin üçüncü satırı). Buradaki toplam 35 işaretten sadece biri tashihe ihtiyaç duymaktadır. 16. işareti daha önce ᚴ=I olarak okuyorlardı, ancak gerçekte buradaki işaret ᛏ=ᵘq işaretidir. Ancak işaretlerden anlamlı kelimeler türetme işi önceki yayımlarda oldukça ciddî

http://www.turkdilleri.org/

düzeltmeleri gerektirmektedir. 1-6. işaretlerdeki ilk iki kelimeyi Malov *(ä)l ç(ä)r(i)g(i)ŋä* "devlet ordusuna" okumuştur. Orkun ise bu iki kelimeyle ilgili tercüme vermemiştir. ϒ = ^{i}č işaretinin ses değeri dikkate alındığında, ikinci kelime (yalnızca bir kez Kutadgu Bilig'de ve birkaç kez de Yenisey yazıtlarında geçen *içräk* "bir saray ünvanı" kelimesinin bir şekli olarak, bk. Kormuşin 1997, s. 127) *içräginä* şeklinde okunabilir. Söz konusu kelimedeki datif eki *-ŋä* (< zamir *-n*'si + datif eki *-gä*) burada morfolojik bir gelişmenin varlığına işaret etmektedir ki, burada *–i* 3. teklik şahıs iyelik eki olup, kelimenin tabanı *içräk* daha eski *içräki* (*içrä + -ki > içrägi > içräk/g-i*) şeklinden gelmektedir. Bu da ilgili kelimenin Radloff tarafından yapılan tahlilinden belli olmaktadır (daha fazla bilgi için bk. aşağı, IV. bölüm).

Satırın üçüncü kelimesini Malov'un da pek emin olmadığı *ägdim äşim* "savaş meydanım" ve "şikarım" (?) okuyuşuyla birleştirerek *(i)g(i)d-m(i)ş(i)m* "doyur(ul)dum, büyüt(ül)düm" şekline çeviriyoruz.

12-16. işaretler (16. işarette yaptığımız düzeltme sayesinde ortaya çıkan) yüklemle ilgili *yoq* ile birlikte müteveffanın sözlerini yönelttiği (17-22. işaretlerdeki) müteakip şahsa ait bir sıfat olabilir, ancak *-ş-n*^{2} *y*^{1}*-u* işaret kümesini *(ä)rş(i)n (?) yoq* şeklinde yorumlamak ilk kelimedeki müphemlikten dolayı şimdilik mümkün olmamaktadır. Bir sonraki, yani 17-22. işaretlerdeki ibarenin ikinci kelimesini Orkun, Türkiye Türkçesindeki *sungur* "şahin"den yola çıkarak *suŋurum* okumuştur. Çıkış noktası olarak da DLT ve KB'de geçen *suŋqur ~ soŋqur* örneğini almıştır. Biz ise bu parçayı *s(ä)ŋ(i)r* "uçurum, burun" → s(ä)ŋ(i)r(i)m "uçurumlarım" olarak okuma taraftarıyız, onunla birlikte geçen *ş-m* işaretleri ünsüzü düşmüş *(a)ş(a)m (< * aşām < *aşagı-m)* "ovalarım" kabul edilebilir.

Satırın ikinci kısmını oluşturan 23-35. işaretleri doğru teşhis etmelerine rağmen ne Malov, ne de Orkun bu işaretleri anlamlı kelimeler haline getirebilmişlerdir. İmladaki kalın ve ince sıralılık kuralı onların *q(a)n*^{2} ve *t*^{1}*a* işaret kümelerini "handa, hükümdarda" olarak okumalarını engellemiştir. Müteveffa, hükümdarın yanında *är saçmaq* "asker sayımı" görevi üstleniyordu. Görünüşe göre, yazıt sahibinin görevlerinden biri ordu kadrolarının veya hükümdar sarayındaki çalışanların sayısını sabit

http://www.turkdilleri.org/

tutmaktı. Bunlardan ilki daha tercihlidir, çünkü saraydaki çalışanların sayısı ordudakilerle kıyaslanamayacak kadar azdır, bu yüzden "saymak", daha doğrusu "sayım zorluğu" kelimesini ordu için kullanmak daha anlamlıdır. Bir önceki satırda ele alınmış olan satırın son kelimesi *nä ärgäy* "ne olacak" cümleyi bir soru cümlesine dönüştürüyor: "hükümdar hizmetinde asker sayımı işi ne olacak?". Diğer bir deyişle, burada yazıtı okuyan kimseye müteveffanın bu hizmeti en iyi yapan çalışan olduğu söylenilmek istenmektedir.

Dokuzuncu satır (bu satırın döndüncü satırı). Satırda yer alan toplam 30 işaretin de hepsi daha önceki yayımlarda doğru teşhis edilmiştir. Aynalı ᛦ=r[1] işareti olarak değerlendirilen 11. işaret aslında şüphesiz ki ᛚ=ü okunması gereken bir işarettir.

Satırın ilk kelimesinde "yaşım" kelimesinin bulunma hali ekinin olmayışı hemen dikkat çekmektedir, bu durum söz konusu ve ondan sonra gelen iki kelimenin birbirinden bağımsız olduğunu göstermektedir: "benim yaşım 68, öldüm, yazık bana!" Şunu da belirtmeliyiz ki, Malov ve Orkun'un "68 yaşımda" tercümesi "daha doğru"dur. Orkun, ayrıca, 2. işareti *ŋ* değil, *k* olarak okumuştur (*k* işaretinin bazen *ŋ*'yi andıran bu yazıttaki çizim özellikleri hakkında bk. 2_{27} ve 7_{26} işaretler), bu yüzden müteveffanın yaşı "yetmiş..." şeklinde belirsiz olarak kalmıştır.

9. satırın ikinci kısmının büyük bir kısmı belirgin bir şekilde *altmış at bintim* "altmış ata bindim" olarak okunmaktadır. Orkun ve Malov okumaları böyledir. Malov bu kısmın *ağımġa* okunması gereken ilk kelimesini çözmeye oldukça yaklaşmıştır, ancak bunu yazıt metninde değil, okuma varyantlarından biri olarak "Açıklamalar" kısmında vermiştir. Malov ve onu müteakiben Orkun bu kelimeyi *ağı* "hazine" olarak okumuşlardır. Üstelik Malov bunu satırın ilk kısmına bağlamayı tercih etmiştir: "Altmış sekiz yaşımda öldüm sizler ve hazinem için". Orkun ise "size" ve "hazine" kelimelerini satırın ikinci kısmına addetmiştir: sizlerime : hazinemde altmış ata bindim. Kelimeyle ilgili Notlar kısmında Malov bu kelimeyi, Radloff'un *Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi*'ndeki *aw* ~ *ağ* (4. pantolonun orta kısmı, fermuar kısmı)'a atıfta bulunarak *ağ* "fermuar kısmı, pantolon agı" köküne dayandırır. Ancak bu kelime ve

http://www.turkdilleri.org/

onun içinde bulunduğu parçanın nihaî anlamını DLT'de buluyoruz ki, burada (iki elifle gösterilen) bu kelime Borovkova'nın *Drevnetyurkskiy Slovar*'da tercüme ettiği gibi "but" (DTS 16; aynı şekilde kelimenin özel anlamlarından biri olarak ESTYa I, s. 68'da) değil, "iki bacak arası boşluk" anlamındadır. *Aġ* kelimesinin "but" anlamına gelmediğini Kaşgarlı Mahmut'un bu kelimeyle ilgili "o iki parmak arasındaki boşluğu da bildirir" notu kanıtlamaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un ilgili örnek cümlesi *yüz at mänin̡ aġdnn käçti* "bacak aramdan yüz at geçti" kelimenin anlamına tam olarak açıklık getirmektedir. Belli ki, bu deyim Doğu Türkleri geleneğinde kalıcıdır ve birşeylerin harcanmasıyla ilgili (bk. DTS 16) olmayıp, çetin askerî seferlerle geçen hayat tarzıyla ilgilidir. Diğer taraftan kalıcı gibi duran bu deyimde "eyerim altında" gibi daha uygun görünen ifade yerine "bacak arası"nın kullanılması göçebeler arasında ata eyersiz binme geleneğinin yaygın olduğunun bir göstergesidir. Son olarak gramer bakımından *at* kelimesinin bu parçaya yalın değil, aslında datifli haliyle (*atqa -) daha uygun düştüğünü de belirtelim.

Onuncu satır (bu cephenin beşinci satırı). 21. işaretin hepsi sarih bir şekilde hakkedilmiştir, buna rağmen bazı işaretlerin teşhisinde görüş ayrılığı söz konusudur. Malov ilk kelimenin işaretlerini ᛉᛚᛚ=$d^2d^2r^2$, Orkun ise ᛉᛊᛚ = d^2Zl^2 (r^2'yi l^2 olarak değiştirmiştir) okumuştur. Aynı işaretler Vasilyev'in yayımında ᛉᛊᛊ = ZZl olarak gösterilmiştir (KER, s. 29 ve 67). Aynı şekilde tekrarlanan iki kelimede, birinde 7. pozisyonda, diğerinde ise 14. pozisyonda geçen işaretlerden ilki ᚢ = n^1, ötekisi ise ᚢ = u'ya daha yakındır. Ancak yazıtın diğer satırlarındaki benzer işaretlerin çizimiyle kıyaslarsak, biz her iki işareti de n^1 olarak okuma taraftarıyız.

Bu satırın altı kelimesinden son ikisi belirgin bir şekilde *artımġa altım* olarak okunmaktadır. Malov satırın ilk dört kelimesini nesneler olarak değerlendirerek bu ibareyi "sırtıma aldım" şeklinde yorumlar. Orkun ise 15-16. işaretlerde yan yana kalın sıralı r^1 ve ince sıralı t^2'nin bulunamayacağını düşündüğünden olsa gerek, önceki işareti 9_{11}. işareti gibi ters çevrilmiş ᚻ=ö olarak teşhis eder. İki kelimeyi birlikte *(ö)t (a)mġa* okumasına rağmen onların anlamıyla ilgili bir şey belirtmez. Bu satırın anlaşılması için anahtar görevi üstlenen durum 4-7 ve 11-14. işaretlerde

http://www.turkdilleri.org/

tekrarlanan *o/u-r*[1]*-ġ-n*[1] kelimesidir. Malov bu işaret kümesinde *oraġ* (ilk yayımında Şorcadaki *oraġ* "sargı, kundak" ile karşılaştırmıştır) ve ona eklenen iyelik ekinden sonra gelen yükleme hali eki *-ı-n*'yi görmektedir. İlk üç işareti *(ä)d (ä)d(ä)r* "mülk, zenginlik" ve "at eğeri", 8-10. işaretleri ise *q(a)b(a)y* "beşik (Altayca ve Teleütçeye dayanarak) okuyan Malov satırı şöyle tercüme etmektedir: "değerli eğer malzemesi ve beşik kundaklarını sırtıma aldım". Malov'un böyle bir tercümeyi benimsemesi, görünüşe göre, gömülürken ölenle birlikte mezara çeşitli eşyaların da konulması geleneğinden kaynaklanmaktadır.

Biz ise o/u-r[1]-ġ-n[1] işaret kümesini *uraġut* "kadın" kelimesinin teklik şekli – **uraġın* ~ **uraġun* olarak değerlendiriyoruz. Ne var ki, böyle bir kelime hiçbir yerde kaydedilmemiştir, bu yüzden onun varlığını teorik olarak kabul ediyoruz. Anlam açısından bu kelimenin dolaylı olarak "evlenmek, izdivaç etmek" anlamını kazanması için "sırtıma aldım" ibaresinin kullanımını haklı çıkarmış olurdu. "Kadın" (ki bizim önerdiğimiz okuma doğru ise ancak) kelimesi ve onunla ilgili niteleme tekrarı bu nitelemelerin anlamca zıtlık oluşturduğu fikrine yol açmaktadır ki, buna göre nitelemelerden birinin anlamı *z(e)z(i)l* (<**sezil* - ?) "zarif, hoş", diğerinin ise bunun aksine *qabay* "basit, kaba"dır.

<u>On birinci satır</u> (Malov ve Orkun'a göre). Bizim yayınımızda bu satır beşinci satıra dahil edildi.

http://www.turkdilleri.org/

Metin

1.1.1.1.1.1.1.1.1 Runik harfli metin

1.1.1.1.1.1.1.2Ön cephe

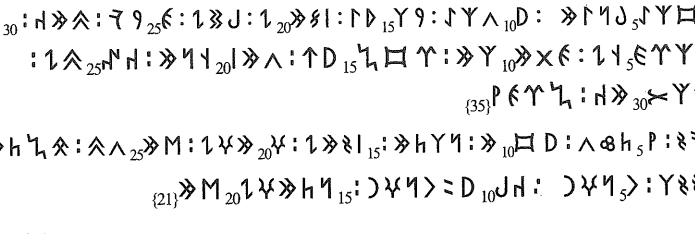

1.1.1.1.1.1.1.3

1.1.1.1.1.1.1.4 Arka cephe

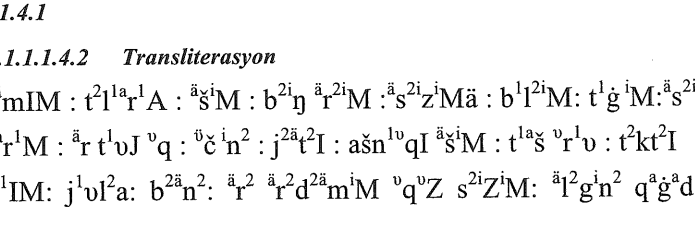

1.1.1.1.1.1.1.4.1

1.1.1.1.1.1.1.4.2 Transliterasyon

(1) ^{ä}r ^{ä}rd^{ä}mIM : t^{2}l^{1a}r^{1}A : ^{ä}š^{i}M : b^{2i}ŋ ^{ä}r^{2i}M :^{ä}s^{2i}z^{i}Mä : b^{1}l^{2i}M: t^{1}ġ ^{i}M:^{ä}s^{2i}z^{i}Mä

(2) t^{1ʊ}ñl^{1a}r^{1}M : ^{ä}r t^{1}ʊJ ^{ʊ}q : ^{ʊ}č ^{i}n^{2} : j^{2ä}t^{2}I : ašn^{1ʊ}qI ^{ä}š^{i}M : t^{1a}š ^{ʊ}r^{1}ʊ : t^{2}kt^{2}I

(3) ^{ä}r^{2} ^{a}t^{1}IM: j^{1}ʊl^{2}a: b^{2ä}n^{2}: ^{ä}r^{2} ^{ä}r^{2}d^{2ä}m^{i}M ^{ʊ}q^{ʊ}Z s^{2i}Z^{i}M: ^{ä}l^{2}g^{i}n^{2} q^{a}ġ^{a}d^{1a}š^{i}m: ^{ä}s^{2i}z^{i}M

(4) ^{a}šn^{1ʊ}qI : ^{a}t^{1}l^{1a}r^{2i}M : ^{ä}š^{i}n^{2}t^{2i}M : ^{a}b^{2}ġa : b^{2i}n^{2ä}r^{2} : ^{a}LTI j^{2ü}z : t^{1a}Mq^{a} ^{a}t^{1}

(5) S^{a}j^{1} t^{1ä}g : S^{a}r^{1i}g : ^{a}LT^{ʊ}n^{1i}M : s^{3ä}g^{i}r^{2} {S+R}: g^{ä}. .M : ġIj^{1}d^{2a}r^{2} : ^{a}t^{1a}n^{1i}M : ġ^{a}šġa: ^{a}t^{1a}n^{1i}M

(6) ^{ä}r^{2ä}r^{2}d^{2ä}m^{i}Md^{1a}qI : g^{ü}č^{i}Mə: ^{a}n^{1}a g^{i}mč^{i}gt^{2ä} : j^{2ä}r^{2} ^{a}LT^{i}M

(7) b^{1a}š^{i}ča b^{1a}r^{1}IM: j^{1a}š^{i}ča: j^{2}l^{2ï}qI : ^{ä}s^{2}ZMä: ^{a}b^{1}d^{1}a : g^{ä}j^{2i}k : ^{a}t^{1}M^{a}q : n^{2}ä ^{ä}r^{2}g^{ä}j^{2}

(8) ^{ä}l^{2} ^{i}čr^{2ä}g^{i}Ŋä : ^{i}g^{i}d^{2}M^{i}S^{i}M : r^{2}šn^{2} j^{1ʊ}q : ^{a}š^{a}M s^{2ä}Ŋ^{i}r^{1}M : q^{a}n^{2}t^{1}A : r^{2} S^{a}ñM^{a}q : n^{2}ä ^{ä}r^{2}g^{ä}j^{2}

http://www.turkdilleri.org/

(9) $s^{ä}k^{i}z$: $j2^{ä}t^{2}m^{i}š$: $j^{1a}š^{i}M$: $ül^{2}t^{2i}M$: $^{ä}s^{2i}z^{i}Mä$: $^{a}ġ^{ï}MġA$: $^{a}LTM^{i}š$ $^{a}t^{1}$: $b^{2i}n^{2}t^{2i}m$

(10) Zzl^{2} : $ʊr^{1a}ġ^{ï}n^{1}$: $q^{a}b^{2a}j^{1}$: $ʊr^{1a}ġ^{ï}n^{1}$: $ar^{1}t^{2ï}MġA$ $^{a}LT^{ï}M$

1.1.1.1.1.1.1.4.3 Transkripsiyon

(1) är ärdämim til ara äşim biŋ ärim äsizim-ä bälim taġım äsizim-ä

(2) tañlarım är at uyuq üçin yäti aşnuqı äşim taş uru tikti

(3) är atım yola bän är ärdäm oquz äsizim älgin qaġadaşım äsizim

(4) aşnuqı atlarım äşintim abġa binär altı yüz tamqa at

(5) say t^{1}äg sar^{1}ig altunım sägir {S+R} k..m ġıydar atanım ġaşġa atanım

(6) är ärdämimdaqı güçimə ana gimçigtä yär altim

(7) başça barım yaşça yilqı äsizim-ä abda gäyik atmaq nä ärgäy

(8) äl içrägiŋä igidmişim ärşin yoq aşam säŋirim qanta är sañmaq nä ärgäy

(9) säkiz yätmiş yaşım öltim äsizim-ä aġımġa altmış at bintim

(10) zezel uraġın qabay uraġın artımġa altım

1.1.1.1.1.1.1.4.4 Tercüme

(1) Yiğitliğim, sevgili karılarım, bin askerim, yazık bana! Ova ve dağlarım, yazık bana!

(2) İlk erkeklerim (oğlanlarım) kaygılı (bu dünyayı terketmiş ?) olduğu için benim ilk arkadaşlarım taş üzerine [bu yazıtı] hakkettiler.

(3) Benim er adım Yula'dır. Er erdemim, heyhat, yazık bana! Kandaş akrabalarım ...heyhat, yazık bana!

(4) Hızlı atlar üzerinde koşturdum. Av için üzerine binilecek altışar yüz damgalı at [hazırlarlardı].

(5) Sarı altınlarım çakıl taşları gibidir. Ah, benim binek (?) develerim, alnında beyaz leke olan devem!

(6) Yiğitliğimde sahip olduğum güç, heyhat! Ben ana Hemçik'e yerleştim. (*veya*: Yiğitliğimde sahip olduğum güç kuvvet sayesinde Hemçik'e yerleştim).

(7) Çadırların başı ile [otlanan] yılkı sürüsü örgüleri, yazık bana! Sürek avında geyikleri kim vuracak!

(8) Ben devletin *içrek*'i olmak için yetiştirildim...ovalarım, uçurumlarım. Hükümdar huzurunda erleri kim sayacak

(9) Yaşım altmış sekizdir, öldüm, yazık bana! Altımdan (*kelime kelimesine*: iki bacağım arasından) 60 at geçti.

(10) Zarif kadınlar ile sıradan kadınları eş olarak aldım.

http://www.turkdilleri.org/

Artık okunması ve yorumlanması oldukça zor olan bu Yenisey yazıtıyla ilgili bazı sonuçlar ortaya koyabiliriz. Elde ettiklerimizi kolaylık olması için aşağıda tablo halinde veriyoruz.

Satır no.su	Toplam işaret sayısı	Toplam kelime sayısı	Güvenilir olarak okunanları	Okunuşu güvenilir olmayanlar
1.	30	11	9	2
2.	29	10	3	7
3.	31	11	10	1
4.	26	9	9	-
5.	31	8	5	3
6.	23	7	7	-
7.	33	10	9	1
8.	35	12	10	2
9.	30	9	9	-
10.	21	6	2	4
Toplam:	289	93	73	20

Böylece, S.E. Malov ve H. N. Orkun'un yayımlarından bu yana her yönüyle çok ilginç olan bu Yenisey yazıtının çözümü konusunda bir hayli yol aldık. Bununla birlikte bu yazıtta hala belirsiz, güvenilir okumaya elverişli olmayan yerlerin var olduğunu da belirtmemizde yarar vardır.

KAYNAKÇA

EDT – Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford,1972.

DLT – Divanü Lügati't-Türk'ün farklı yayımları, özellikle: Dankoff, R., Kelly, J. *Compendium of Turkic Dialects. I-III.* Harvard, 1982-1985 (kısaca: D-K I-III), ayrıca DTS, EDT.

Orkun, H. N. *Eski Türk Yazıtları* (İstanbul. I-IV. 1936-1941), Ankara, 1987.

Thomsen, V. "Turcica. Etudes concernant l'interpretation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Siberie". *Memoires de la Soc. Fin.-ougr.*, XXXVII, Helsingfors, 1916, p. 1-108.

http://www.turkdilleri.org/

Tuna, O. N. "On the phonetic values of the symbols ⊗, ⅄, ⅃ used in some of the texts in Kökturkish script", *Central Asiatic Journal*. IX/4, Wiesbaden, 1962, p. 241-263.

KER – Vasilyev, D. D. *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad, 1983.

DTS – *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad, 1969.

Kononov, A. N. *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-IX vekov*. Leningrad, 1980.

Kormuşin, İ. V. *Tyurkskiye yeniseyskiye epitafii. Tekstı i issledovaniya*. Moskva, 1997.

Malov, S. Ye. "Novıye pamyatniki s turetskimi runami", Yazık i mışleniye. VI-VII. Leningrad, 1936, s. 251-279.

Malov, S. Ye. *Yeniseyskaya pismennost tyurkov. Tekstı i perevodı*. Leningrad, 1952.

RSl – Radloff, W. *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy*. I-IV. Sankt-Petersburg, 1891.

AIM – Radloff, W. *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. Sankt-Petersburg, 1895-1899.

Tuguşeva, L. Yu. *Uygurskaya versiya biografii Syuan'-Tszana*. Moskva, 1991.

ESTYa – Sevortyan, E. V., Levitskaya, L. S. vd. *Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov*, Moskva, 1974-2003.

http://www.turkdilleri.org/

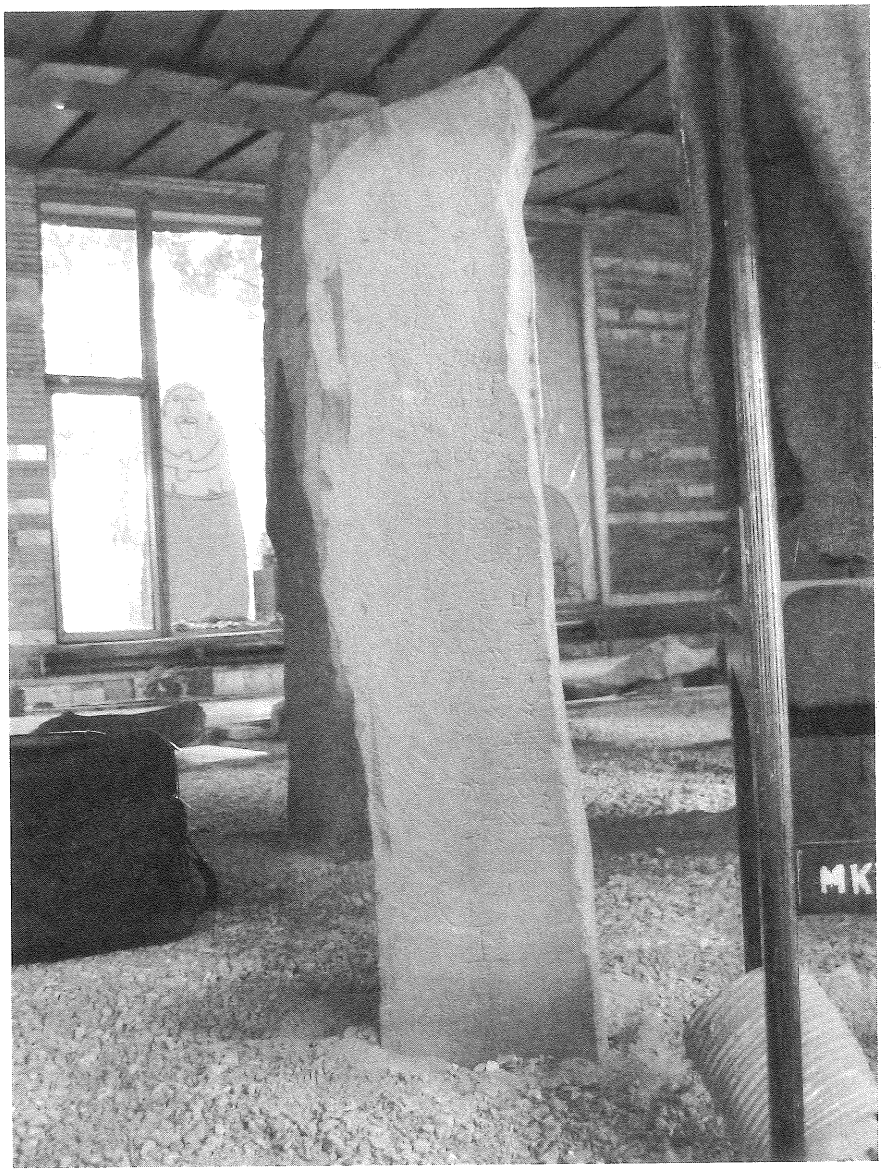

http://www.turkdilleri.org/

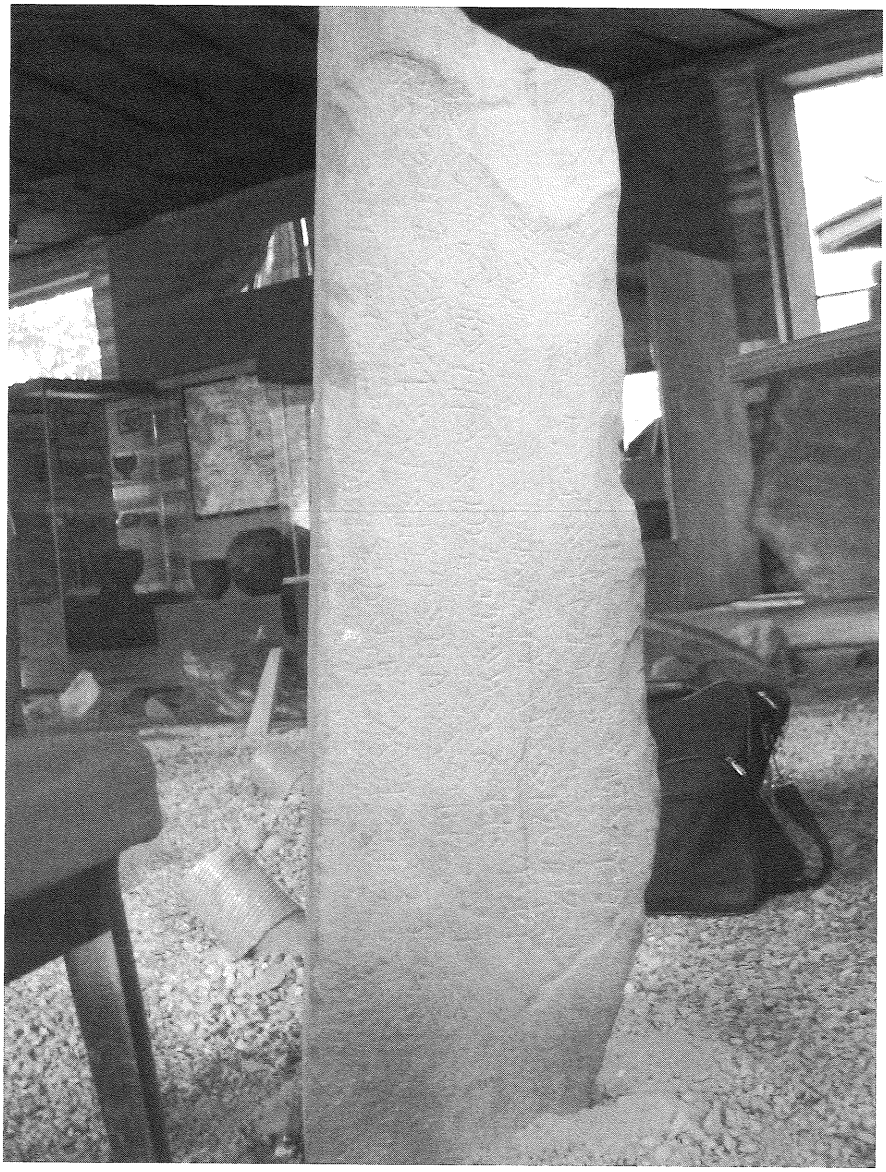

http://www.turkdilleri.org/